ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ծննդյան 125-ամյակի առթիվ)

XX դարի հայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ և մեծ պատմաբան Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի կյանքը հետաքրքրական և ուսանելի է շատ կողմերով՝ և՛ որպես ազգային գործիչ, և՛ որպես գիտնական: Ապրելով ու գործելով հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող մի ժամանակաշրջանում՝ նա ամենագործուն մասնակցություն է ունեցել գրեթե իրօրյա բոլոր իրադարձություններին՝ գործով կյանքով, խոսքով ու գրչով արտահայտելով դարաշրջանի ոգին: Նշանավոր գործիչն ու գիտնականը չխնայեցին, առողջություն, կրեց նույնիսկ նվաստացումներ, ենթարկվեց հալածանքների և բռնությունների, ճակեց ստալինյան բանտի ու աքսորի դառնադետ իրողությունը:

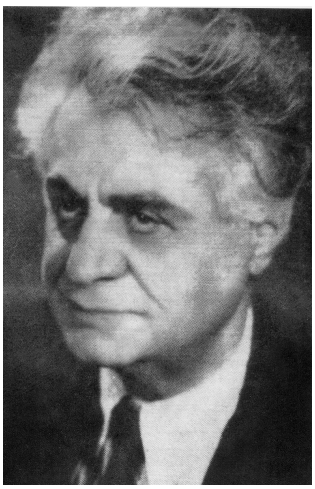

Աշ. Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թ. հունիսի 17-ին Շուշի քաղաքում, մահացել է 1972 թ. հունիսի 30-ին Երևանում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի ռեալական վարժարանում: Նրա պատանեկության և վաղ երիտասարդական տարիներին Շուշին հասարակական-քաղաքական հակամարտ հոսանքների, գաղափարական իրարամերժ խմբավորումների մի ուրույն կենտրոն էր: Աչքի էր ընկնում Գաբրիել Կաֆյանի և նրա հետևորդների՝ Բարսեղ Զաքարյանի և Մարտիկ Սարուխանյանի հնչակյան քարոզչական խմբակը, այնուհետև Հայ հեղափոխական դաշնակցության անվանի մարտիկների մի ղեկավար կորիզ՝ Եգոր Առուստամյանի, Թուման Թումանյանի, Նիկոլ Միքայելյանի, Սարգիս Հովհաննիսյանի (Արամ Մանուկյան) և ուրիշների մասնակցությամբ: Շուշիում որոշակի դերակատարություն ուներ սոցիալ-դեմոկրատական հոսանքը, որի հետևորդներից էին Բոգդան Կնունյանցը, Սաքո Համբարձումյանը, Ալեքսանդր Բեկզադյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Վլադիսլավ Կասպարովը և ուրիշներ: Աշ. Հովհաննիսյանն անվերապահորեն կանգնում է սոցիալ-դեմոկրատական հոսանքի ուղղության վրա: Վլադիսլավ Կասպարովի և իր դասընկերոջ՝ Հայկ Գյուլիքևիչյանի հետ նա 1905 թ. ղեկավարում է ռեալական դպրոցի աշակերտական դասադուլը և գրում հակացարական բովանդակություն ունեցող թռուցիկներ, որոնցում հայոց լեզվի դասավանդումն ուսումնարանում պարտադիր դարձնելու պահանջ է ներկայացնում:

Աշ. Հովհաննիսյանը 1906 թ. սեպտեմբերին մեկնում է Գերմանիա՝ ընդունվում Ենայի համալսարանի փիլիսոփայության բաժինը: Ենայի համալսարանում ուսումնառության տարիներին նա ունկնդրել է ժամանակի նշանավոր գիտնականներ Ռուդոլֆ Էյկենին, Օտտո Լիբմանին, Էռնստ Հեկկելին և այլ հայտնի անհատականությունների: Աշ. Հովհաննիսյանը բուռն մասնակցություն է ունենում ուսանողական միությունների աշխատանքներին, 1906 թ. վերջերին անդամակցում է ՌՍԴԲԿ արտասահմանյան կազմակերպությանը:

Գերմանիայի համալսարաններում ընդունված կարգի համաձայն՝ նա սովորում է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի համալսարաններում: Ենայից հետո Հովհաննիսյանը ուսումը շարունակում է Հալլեի համալսարանի տնտեսագիտության և Մյունխենի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետներում:

Հայ պատմագիտության մեջ լուրջ խոսք ասելու իր անդրանիկ հայտը Աշ. Հովհաննիսյանը ներկայացնում է 1913 թվականին՝ Մյունխենում հրատարակելով «Իսրայել Օրին և հայ ազատագրական գաղափարը» աշխատությունը, որը պաշտպանում է որպես դոկտորական ատենախոսություն և ստանում փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան:

Գերմանիայում ուսումնառությունն ավարտելուց հետո Աշ. Հովհաննիսյանը վերադառնում է հայրենիք և 1913–1914 թթ. աշխատում ծննդավայրի սեմինարիայում՝ որպես գերմաներենի և ընդհանուր պատմության առարկաների ուսուցիչ: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի առաջարկությամբ նա 1914 թ. սեպտեմբերին տեղափոխվում է Վաղարշապատ և նշանակվում Գևորգյան ճեմարանի քաղաքատնտեսության, լատիներենի, գերմաներենի և ընդհանուր պատմության առարկաների դասախոս: Գևորգյան ճեմարանում այդ ժամանակ դասավանդում էին Գարեգին Հովսեփյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Պողոս Մակինցյանը և ուրիշներ, որոնք դասախոսական աշխատանքին զուգընթաց իրենց գործուն մասնակցությունն էին բերում կրթական հաստատության գիտամանկավարժական կյանքին, հատկապես ուսումնական ծրագրերի ստեղծմանը: Արժանի է հիշատակության նաև այն, որ ճեմարանի լսարանական բաժնի սաների շրջանում Աշ. Հովհաննիսյանը զբաղվում է սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների քարոզչությամբ, ստեղծում է ընհատակյա խմբակ, որի անդամներից էին Անաստաս Միկոյանը, Արամ Շահգելդյանը, Աղասի Խանջյանը և ուրիշներ:

Ճեմարանի ուսումնասեր միջավայրը բարենպաստում է նաև Աշ. Հովհաննիսյան պատմաբանի գիտական հետաքրքրություններին խթանելու համար: Դասախոսություններից ազատ ժամերին նա անդադրում աշխատում է Մայր աթոռի հարուստ գրադարանում և ձեռագրապահոցում, ուսումնասիրում վավերագրերի և փաստաթղթերի եզակի հավաքածուները: Իր ուսումնասիրությունների արդյունքները նա տպագրում է «Արարատ» ամսագրի էջերում և առանձին գրքույկներում, որոնցում ներառվում էին գլխավորապես միջնադարի և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունը: Նրա այդ հրապարակումներն աչքի էին ընկնում ոչ միայն ասելիքի թարմությամբ, այլև ուղենշում հայ պատմագիտության առաջընթացի նոր ուղեգծեր:

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Գևորգյան ճեմարանը դադարեցնում է իր գործունեությունը. ուսուցիչներն ու սաները ցրվում են: Աշ. Հովհաննիսյանը նույն թվականի հուլիսին վերադառնում է Շուշի, որտեղ խմբագրում է «Նեցուկ» թերթը, որի համարներում տպագրված հրապարակախոսական հոդվածներում և խմբագրականներում պաշտպանում է սոցիալիստական հեղափոխություն իրագործելու ծրագիրը: Ստեփան Շահումյանի հրավերով նա 1917 թ. վերջերին տեղափոխվում է Բաքու, որտեղ գործուն մասնակցություն է ունենում Բաքվի խորհրդի, այնուհետև Բաքվի խորհրդային իշխանության (Կոմունա) աշխատանքներին: Նշանավոր հեղափոխական Նադեժդա Կոլեսնիկովայի հետ գլխավորում է Բաքվի խորհրդի ժողովրդական կրթության բաժինը: Նույն խորհրդում աշխատում է որպես կուլտուր-լուսավորական բաժնի վարիչ, խմբագրում է «Բանվորի խոսք» թերթը: Բաքվի կոմունայի անկումից հետո (1918 թ., օգոստոսի 10) Աշ. Հովհաննիսյանը որոշ ժամանակ հանգրվանում է Աստրախանում, որտեղ խմբագրում է «Կարմիր բանվոր» թերթը, քաղաքական աշխատանք կատարում «Իվան Կոլեսնիկով» շոգենավի կոլեկտիվում: Այնուհետև տեղափոխվում է Մոսկվա, որտեղ 1918 թ. վերջերին աշխատանքի է անցնում ՌՍՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հայկական գործերի բաժնում՝ գլխավորում գրական-հրատարակչական բաժինը: Մեկ տարի անց փոխադրվում է ՌՍՖՍՀ Լուսավորության կոմիսարիատ՝ հայկական բաժնի վարիչի պաշտոնով: Լուսժողկոմատի կողմից 1920 թ. գարնանը գործուղվում է Դոնի Ռոստով, որտեղ խմբագրում է «Բանվորի կռիվ» թերթը և քաղաքական աշխատանք կատարում հայ բնակչության շրջանում:

1920 թ. օգոստոսին Բորիս Լեգրանի գլխավորած ՌՍՖՍՀ դիվանագիտական միսիայի կազմում (որպես միսիայի անդամ) Աշ. Հովհաննիսյանը ժամանում է Երևան, մասնակցում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ տարվող բանակցություններին, իր որոշակի նպաստը բերում լարվածության թուլացման ընթացքին: Հայաստանի խորհրդային կառավարության կազմում Աշ. Հովհաննիսյանն զբաղեցնում է Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը: Նա է ստորագրել հայոց լեզուն հանրապետությունում պետական ճանաչելու, անգրագիտությունը վերացնելու, պետական հրատարակչություն կազմակերպելու, կուլտուր-լուսավորական ինստիտուտի ստեղծման, Երևանի համալսարանի կազմակերպման, կուլտուր-պատմական ինստիտուտի ստեղծման, Երևանի հեղափոխական թանգարանի հիմնադրման և այլ դեկրետներ: Նրա և Ալ. Մյասնիկյանի անմիջական ջանքերի շնորհիվ է, որ Խորհրդային Հայաստան են վերադառնում գիտության, մշակույթի, գրականության բազմաթիվ անվանի դեմքեր: Նրանք հոգատար են եղել հայ մտավորականության առաջատար դեմքերին աշխատանքի տեղավորելու և ընձեռված հնարավորության սահմաններում կենցաղային անհրաժեշտ պայմաններ ապահովելու ուղղությամբ:

1922 թ. հունվարի վերջին տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարում Կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար է ընտրվում Աշ. Հովհաննիսյանը՝ այդ պաշտոնը վարելով մինչև 1927 թ. հուլիսը: Գրեթե 6 տարի զբաղեցնելով այդ կարևոր պոստը՝ նա

վիթխարի գործ է կատարում հանրապետության կենսագործունեության բոլոր՝ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման, կրթության և լուսավորության, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության ու մշակույթի կազմակերպման ու զարգացման բնագավառներում: Հատկանշական է, որ քաղաքական-կազմակերպական գործին զուգահեռ, նա ստեղծում է նաև իր գիտահրապարակախոսական ուրույն աշխարհը: Կենտկոմի առաջին քարտուղար աշխատած տարիներին իր խմբագրած գրական, գիտական և քաղաքական «Նորք» հանդեսում են տպագրվել նրա «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը», «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը», «Նժդեհի բացատրությունը Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին», «Դաշնակցությունը և պատերազմը», «Դաշնակցական Հայաստանի գործերից», «Դաշնակցության սոցիալական ծագումը», «Ամերիկահայ կոմունիստական շարժումը» և այլ ուսումնասիրություններ: Դարձյալ հատկանշական է, որ, լինելով կառավարող քաղաքական կուսակցության առաջին քարտուղար, նա իր խմբագրած պարբերականում հանդես եկող հեղինակներին չէր պարտադրում գաղափարախոսական որևէ ստանդարտ: «Նորք» հանդեսը դարձել էր ժամանակի հայ մտավոր մտքի յուրօրինակ մի հանրագիտարան: Նրա էջերում տպագրվում էին Եղ. Չարենցն ու Դավիթ Անանունը, Լևոն Քալանթարն ու Թադ. Ավդալբեկյանը, Կոստան Զարյանն ու Դ. Դեմիրճյանը, Երվանդ Շահազիզն ու Ստ. Զորյանը, Ստ. Լիսիցյանն ու Լեոն, Գուրգեն Մահարին ու Հարություն Սուրխաթյանը, Մ. Արմենն ու Ակսել Բակունցը և ուրիշներ:

Հայկոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում Աշ. Հովհաննիսյանն աշխատում էր բոլորանվեր, սակայն 1925 թ. մայիսից Սարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան) նոր աշխատանքի Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո հայտնի չափով զգում էր, որ սրընթաց աճում էր կառավարման ղեկավար համակարգում վարչահրամայական մեթոդի համակիրների թիվը, մեթոդ, որի բացահայտ թշնամին էր ինքը: Նման կացության պայմաններում նա որոշում է ընտրել հասունացող հակամարտության լուծման «խաղաղ» ճանապարհ: 1927 թ. հուլիսին ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից և տեղափոխվում Լենինգրադ, որտեղ Մ. Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանում մեկ տարի աշխատելուց հետո հրավիրվում է Մոսկվա: 1928–1931 թթ. աշխատում է Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կաբինետի վարիչ, այնուհետև՝ 1931–1934 թթ. ԽՍՀՄ Ազգությունների ինստիտուտի փոխտնօրեն, 1934–1935 թթ. Նյութական մշակույթի պատմության պետական ակադեմիայի մոսկովյան բաժանմունքի տնօրեն և վերջում՝ 1935–1937 թվականներին, ԽՍՀՄ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն: Ասում ենք վերջում, որովհետև 1937 թ. հուլիսին հեռացվում է զբաղեցրած պաշտոնից, անհիմն մեղադրանքով ձերբակալվում և բռնում բանտի ու աքսորի ճանապարհը:

Աշ. Հովհաննիսյանը ձերբակալման պահին հիսուն տարեկան էր՝ առույգ ու խրոխտ: Ժամանակի հայտնի բանաստեղծ, արվեստի տեսաբան և թարգմանիչ Օսիպ Մանդելշտամը, որն Աշ. Հովհաննիսյանի ձերբակալման նախօրեին հանդիպում է ունեցել նրա հետ, իր հուշերում գրում է, որ նա բարձրահասակ, Պրոմեթևսի գլխով, վճիտ հայացքով, սլացիկ և հաստատուն կեցվածքով, ստեղծագործական

և ֆիզիկական ուժերի ծաղկման մեջ գտնվող անձնավորություն էր (Մանդելշտամը նս ձերբակալվում է 1937 թ. և բանտում մահանում 1938-ին): Աշ. Հովհաննիսյանը Մոսկվայում և Երևանում խորհրդային բանտի «բարիքները» լիովին ճաշակելուց հետո աքսորվում է Կոմի Ինքնավար Հանրապետությունում գտնվող աքսորյալների ճամբարներից մեկը, իսկ այնտեղից էլ Միջին Ասիա՝ Տաշքենդի մարզի Յանգիյուլ քաղաքը: 1943 թ. նա թույլտվություն է ստանում վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան, սակայն Երևանում չապրելու պարտադրանքով:

Թույլատրելով բնակվել Կիրովականում (Վանաձոր)՝ իշխանությունները նրան իրավունք են տալիս պայմանագրային հիմունքներով աշխատելու ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության և գրականության ինստիտուտներում (1943–1954 թթ.):

Աշ. Հովհաննիսյանը հնարավորություն ստացավ իրեն լիովին նվիրել գիտությանը 1954 թվականից հետո միայն, երբ աշխատանքի է անցնում ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտում՝ նախ որպես ավագ գիտական աշխատող, իսկ 1961 թվականից՝ նույն ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի ղեկավար: Նա 1955 թ. նորից պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն, իսկ 1960 թ. ընտրվում ԳԱ ակադեմիկոս: Նրան գիտության վաստակավոր գործչի կոչում է շնորհվում 1961 թվականին:

Ստալինյան բռնատիրության մղձավանջին հաջորդած ժամանակաշրջանում Աշ. Հովհաննիսյանը ջանաց կատարել Հայաստանի պատմության շրջադարձային հարցերի խոհահմաստասիրական նոր ընդհանրացումներ: Հայացքն հառած միջին ու նոր դարերի հայ ազատագրական մտքի բեկումներին, ամուր գամված ազատասիրության գաղափարին, արմատները ձգած հայ մշակութային շերտերի ընդերքը՝ նա հայագիտության պահեստապաշարը հարստացրեց «Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ» (1955), «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» (երկհատոր, հ. 1, 1957, հ. 2, 1959), «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» (երկհատոր, հ. 1, 1955, հ. 2, 1956) մենագրություններով, տասնյակ հիմնահարցային՝ գիտության առաջընթացին միտված ուղեցուցային հոդվածներով: Աշ. Հովհաննիսյանի պատմագիտական հիմնարար երկերի գլխավոր հերոսները (Ֆրիկ, Իսրայել Օրի, Աբովյան, Նալբանդյան և ուրիշներ) ազատության համար պայքարի՝ ժամանակի հայկական իրականության ռահվիրաներ էին, որոնց խանդավառությունն ու ողբը, լավատեսությունն ու հիասթափությունը, որքան հայ իրականության ծնունդ էին, բայց և ունեին համամարդկային բնույթի դրսևորում, հասկանալի էին ամենուր, որտեղ առկա էին վերանորոգվելու ձգտման պայմաններ, տենչ ու բարեշրջման անհրաժեշտության ձգտող միջավայր, որոնք իրենց պահանջներով դրանք դարձնում են կենսունակության աստիճանի պահանջվածություն:

Աշ. Հովհաննիսյանի պատմագիտական երկերի հերոսների համար կյանքի դառը փորձերը պատճառ էին, որպեսզի նրանք բարձրանային անձնական մտահոգությունների նկուն մակերևույթից և տեսնեին այն ճշմարտությունները, որոնց յուրացման կամ կենսագործման ճանապարհով պիտի կործանվեին տիրապետող և համառող անարդարությունները: Նրա աշխատություններն իսկական գլուխգործոցներ են պատմաքն-

նական մենագրությունների բնագավառում ոչ միայն իրենց մեթոդաբանության սկզբունքներով, այլև գիտահետազոտական մասշտաբների համապարփակ իրացումներով: Նա հետազոտական ընդգրկումների նոր չափանիշներով ընդլայնեց հետազոտությունների շրջանակները: Հասարակական-քաղաքական համապարփակ կյանքի հանգուցակետերում դնելով Ֆրիկի, Իսրայել Օրու, Նալբանդյանի, հետագա հայ ազատագրական մտքի ու շարժման գործիչների անհատականությունները՝ նա գիտական համակարգի տակ դրեց ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները, հետադարձ ու առաջադարձ տարածումներով բացահայտեց այն բոլոր կապերը, որոնք XIX դարավերջը կապում-միացնում են անցյալի հետ և դիալեկտիկական այդ միասնության մեջ ի հայտ բերում անցյալ, ներկա և գալիք ժամանակների հայ հասարակական մտքի ու շարժման փոխկապակցված և կողմնորոշիչ օրինաչափությունները: Եվ ինքնին հասկանալի են դառնում այդ օրինաչափությունների գիտական նշանակությունը Հայաստանի պատմության մեթոդաբանության տեսակետից, եթե դիտենք, որ պատմաբանը «Ուրվագծեր XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական հոսանքների և ազգային-քաղաքական կուսակցությունների պատմության» (իր ամբողջության մեջ անտիպ) մենագրությունում ուսումնասիրության շրջանակների մեջ առավ երևելի բոլոր գործիչների ու հրապարակախոսների ստեղծագործության և աշխարհայացքի հարցերը, վերլուծեց հոսանքների ու կուսակցությունների սոցիալական ու քաղաքական հայեցության առանձնահատկությունները՝ դրանով իսկ ամբողջացնելով ժամանակի հասարակական մտածողության այն մթնոլորտը, որի մեջ պարտադրված ապրում և շնչում էր հայ ազգային գաղափարաբանությունը: Անգնահատելի է Աշ. Հովհաննիսյանի աշխատությունների գիտական արժեքը հայագիտության, մասնավորապես, ազատագրական մտքի ու շարժման ուսումնասիրության ասպարեզում: Նրա «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» երկհատոր գիրքը, որպես գիտական հետազոտություն, ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը համարում է հայ մատենագիտության պատմության եզակի երևույթներից մեկը, և որ նրա հեղինակն իր տեղն է վավերացրել հայագիտության դասականների շարքում (տե՛ս Ս. Ն. Սարինյան. Հայ գրականության պատմության մեթոդաբանական մի քանի հարցեր.– Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության, Երևան, 1971, էջ 29–63):

Հարկավ, մեծանուն գիտնականի ժառանգության մեջ կան նաև բեկված հնչյուններ, անհամաչափ ամպլիտուդներ, բայց դրանք գալիս են դարից, ժամանակի վարուվերումներից: Եվ ինչքան էլ կյանքի առաջադրած նոր պահանջները նոր խնդիրներ առաջադրեն, միևնույն է, Աշ. Հովհաննիսյանի գիտական հիմնարար սկզբունքները պահպանում են իրենց հմայքը և ունեն անանց արժեք:

ՆՈՐԱՅՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ